

◀ *Αποψη των «Νουοδοντικών Θερμών» της Ολυμπίας. Κτίστηκαν τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια και μετατράπηκαν τον 5ο αι. σε εργαστήριο παραγωγής οίνου (φωτ.: Α. Λαμπροπούλου).*

Στη βυζαντινή Πελοπόννησο

Των **ΑΝΝΑΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ,**
ΗΛΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ

Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, ΕΙΕ

ΧΡΗΜΑΣΙ τοις Αγάθωνος εδειματο τινδε λοετρόν/ δήμος ο της Τεγένης, θαύμα καί εσσομένοι. Με τα χρήματα που πρόσφερε ο Αγάθων ο λαός της Τεγέας έκτισε αυτό το λουτρό, ένα αξεπέραστο θαύμα για όλες τις γενιές. Το επίγραμμα αυτό της Ελληνικής Ανθολογίας θεωρείται ότι αναφέρεται, χωρίς να είναι απολύτως βέβαιον, σε λουτρό της πρωτοβυζαντινής Τεγέας και αποτελεί μια από τις ελάχιστες γραπτές μαρτυρίες για πελοποννησιακό λουτρό. Σε μια κατά λέξη μετάφραση το *θαύμα καί εσσομένοι* αποδίδεται «θαύμα ακόμη και για τους επερχομένους», έργο όντως αξεπέραστο και αξιοθαύμαστο, όχι μόνο για μας τώρα, αλλά και για τους επερχομένους χρόνους και ανθρώπους. Δεν γνωρίζουμε σε ποιο λουτρό ανα-

φέρεται ούτε τον βαθμό της υπερβολής μάλιστα για ένα έργο επαρχίας, όμως είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι είτε πρόκειται για υστερορωμαϊκό ή πρωτοβυζαντινό έργο θα έμεινε σίγουρα αξεπέραστο για τους επερχομένους, τους μετά τον 6ο αιώνα Πελοποννησίους.

Η λειτουργία των *θερμών*, *λουτρών* και *βαλανείων* ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την καθημερινή ζωή και την κοινωνικότητα στις αρχαίες και ρωμαϊκές πόλεις, στο πλαίσιο ενός πολιτισμού που αποθέωνε το σώμα και τις ανάγκες του. Τουτό βεβαίως ίσχυε κατά μείζονα λόγο και για την Πελοπόννησο, όπου άρχοντες και κορηγοί σαν τον Αγάθωνα με την ίδρυση λουτρών, στην κοιτίδα μάλιστα του αρχαίου πνεύματος, συμμετείχαν στο θαύμα επιδιώκοντας τον θαυμασμό τοις εσσομένοις. Η παράδοση αυτή συνεχίζεται και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο έχοντας όμως υποστεί τις διαφοροποιήσεις που επέβαλαν σταδιακά η νέα χριστιανική αντίληψη για το σώμα, η έκπτωση του

αστικού χαρακτήρα των πόλεων και η αντικατάσταση των πολιτικών θεσμών από την Εκκλησία.

Στην πρωτοβυζαντινή Ολυμπία

Η απαγόρευση των Ολυμπιακών Αγώνων περί τα τέλη του 4ου αι. επηρέασε σημαντικά τις αντιλήψεις και είχε σημαντικότερες επιπτώσεις στον πολιτισμό των λουτρών. Στην Πελοπόννησο, αλλά και αλλού, θέρμες και βαλανεία εγκαταλείπονται ή αλλάζουν χρήσεις, μετατρέπονται σε νεκροταφεία, εκκλησίες, αποθήκες, ενώ σε άλλα βαλανεία οι κοινής χρήσεως χώροι διαρρυθμίζονται με ατομικούς λουτήρες. Παρά το γεγονός ότι σε όλες τις μεγάλες πόλεις εντοπίζονται λουτρικές εγκαταστάσεις, η γενική εντύπωση είναι ότι τα λειτουργούντα λουτρά είναι αριθμητικά ολιγότερα.

Μαρτυρίες για την ύπαρξη λουτρών στην Πάτρα και την Ολυμπία

▼ **Το λουτρό χαλαρώνει το σώμα και το πνεύμα. Λουόμενος ξεκουράζεται μετά το λουτρό του, ενώ μια νηρέτρια τον προσφέρει ένα ποτήρι δροσερό νερό. Από χειρόγραφο του 14ου αι., Αγίου Όρους.**

Στην πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησο λουτρά εντοπίζονται σε πόλεις, κοντά σε βασιλικές, επαύλεις και αγροικίες. Τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα της σταδιακής εγκατάλειψης ή αλλαγής στη χρήση των λουτρικών εγκαταστάσεων απαντούν ακριβώς στο ιερό της Ολυμπίας, όπου λειτουργούσαν πολλά λουτρά για τις ανάγκες αθλητών και επισκεπτών. Ο χώρος των Δυτικών Θερμών, κοντά στον ποταμό Κλαδέο, χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη και αργότερα ως νεκροταφείο. Στις Ανατολικές Θέρμες, μετά τον σεισμό του 4ου αι., ο χώρος της λεκάνης του λουτρού χρησίμευσε ως αποθήκη αμφορέων. Στα νοτιοδυτικά του Ιερού, κοντά στο Λεωνίδαίο, όπου στα τέλη του 3ου αι. οι καλοδιατηρημένες Θέρμες είχαν μετατραπεί σε ξενώνα και λουτρά, στον 5ο αι. χωρίς να μεταβληθεί η προηγούμενη διαρρύθμιση ο χώρος μετασκευάστηκε σε εργαστήριο παραγωγής οίνου. Στο αποδυτήριο του λουτρού τοποθετήθηκε μεγάλο ασβεστωμένο πατητήρι, ενώ οι μπανιέρες χρησίμευαν για την απο-

ρικούς λόγους (επιδρομές, καταστροφές, εγκατάλειψη πόλεων, αναδιάταξη οικισμών στην ενδοχώρα, οικονομική στενότητα) η μετάβαση αυτή στην επαρχία άρχισε ήδη κατά τον 6ο και ολοκληρώθηκε τον 7ο αι., για την πρωτεύουσα υπήρξε σταδιακή και σχετικώς βραδεία και αφορούσε κυρίως τα ευρέα κοινωνικά στρώματα. Λουτρά, αν και σε περιορισμένη κλίμακα συγκριτικά με τους προηγούμενους αιώνες, συνέχιζαν να λειτουργούν, αλλά έχουν πλέον πάψει να αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο του καθημερινού βίου. Προβάλλεται κυρίως, όταν αυτά αναφέρονται στις πηγές ως απαραίτητα, το στοιχείο της υγιεινής ή θαυματουργού δράσης τους και ως τέτοια μαρτυρούνται στις μονές και στα διάφορα λούσματα.

Ένα λουτρό στην Πάτρα του 9ου αι.

Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο τόσο για την Πελοπόννησο, αλλά και τον

ευρύτερο χώρο της ελληνικής χερσονήσου οι φιλολογικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες είναι λιγοστές. Ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε για τα λουτρά, και όχι μόνον γ' αυτά, από τον 7ο-10ο αι. Όμως, ειδικά για την Πελοπόννησο διαθέτουμε μια επί πλέον γραπτή μαρτυρία, έπειτα από αυτήν του επιγράμματος για το λουτρό της Τεγέας. Στον Βίο του Αγίου Ηλία του Σπυλαιώτη αναφέρεται λουτρό στην Πάτρα και η περιγραφόμενη διαδικασία χρήσης του μας προσφέρει μοναδικές πληροφορίες ιδιαίτερα σημαντικές για μια επαρχιακή πόλη της αυτοκρατορίας. Λίγο έξω από την Πάτρα ασκητεύουν οι όσιοι Αρσένιος και Ηλίας από το 888 ως το 896. Η επαφή

τους με την πόλη πρέπει να ήταν στενή, όπως καταφαίνεται από τη σχέση τους με τον επίσκοπο και τους άρχοντες, οι οποίοι καλούν τους ασκητές να συμφάγουν ή να συλλουσθούν. Ο Αρσένιος μάλιστα λόγω γήρατος και ασκήσεως είχε ασθενήσει και το σώμα του είχε εντελώς λεπτύνει. Ο επίσκοπος θέλοντας να βοηθήσει στη βελτίωση της υγείας του ασκητή, του προτείνει να επισκεφθούν μαζί το λουτρό. Αξίζει να αναφέρουμε την πρόσκληση, *Σεβάσμιε πάτερ, επιθυμία επεθύμωσα λούσασθαι σύν σοι σήμερον*. Και ο Αρσένιος, ευθέως και προθύμως δέχτηκε και ακολούθησε τον επίσκοπο.

Πέρα από τη θαυμασία έκβαση του λουσίματος, αυτό που ενδιαφέρει εν προκειμένω είναι το γεγονός ότι ένας μητροπολίτης και ένας σεβάσμιος ασκητής επισκέπτονται λουτρό και συλλοούνται, έστω για λόγους υγείας. Ακόμη και για μια επαρχιακή πόλη του 9ου αι. τα περι αλουσίας μοναχών και ασκητών αποδεικνύεται ότι δεν ήταν κανόνας. Ενδιαφέρουσα είναι η παρά-

θεση του αποσπάσματος της διαδικασίας εντός του λουτρού: «Αφού εισήλθαν στο λουτρό και έβγαλαν τα ρούχα τους, ο επίσκοπος λέει προς τον όσιον, *κάτελθε πρώτον, ευλόγησον το ύδωρ πάτερ*. Τότε ο όσιος κάνοντας το σημείο του σταυρού βούτηξε στο νερό και αίφνης ευωδιάζεται ο χώρος από μια θεία μυρουδιά, *υπερβαίνουσα πάσαν μυρεψικὴν επιστήμην*. Εκπληκτοί επίσκοπος και κλήρος επί τω παραδόξω θαύματι έκραζον *Κύριε ελέησον και ουδείς άλλος από τους εκεί παρευρισκόμενους δεν λούστηκε*. Σύμφωνα δε με την παράδοση, *αποκέκλεισθαι από της τότε ώρας επί χρόνους ικανούς το λουτρόν*».

Το παραπάνω απόσπασμα, συγκρινόμενο με τις λεπτομερέστερες περιγραφές άλλων κειμένων, μοιάζει κοινός, αγιολογικός τόπος, δηλαδή ένα ακόμη θαύμα. Όμως για τα πελοποννησιακά πράγματα έχει την ειδική του αξία. Επί πλέον, θεωρούμε ότι αποτελεί σημαντική μαρτυρία της διαπιστούμενης κάμψης και αλλαγής στη λειτουργία του λουτρού για τον μέσο Βυζαντινό. Έτσι, από το αξεπέραστο καλλιτεχνικά θαύμα του λουτρού της Τεγέας έχουμε πλέον μεταβεί στην ευλογία του ύδατος και το παράδοξο θαύμα ενός πιθανότατα λούσματος στον 9ο αι. Αυτήν ακριβώς τη μετάβαση, που αφορά το σύνολο της μεσοβυζαντινής κοινωνίας, πιστεύουμε ότι μαρτυρεί η συγκριτική αξιοποίηση των δύο κειμένων. Μάλιστα το *αποκέκλεισθαι επί χρόνους ικανούς* σημαίνει ότι, αν δεν έγινε λατρευτικός χώρος λούσματος ή αγιάσματος, θα πρέπει μάλλον να εγκαταλείφθηκε ως λουτρό.

Δεν γίνεται σαφές αν το λουτρό αυτό των Πατρών, ενόσω ακόμη λειτουργούσε, ήταν επισκοπικό ή δημόσιο, ούτε σε ποιο σημείο της πόλεως βρισκόταν. Μέχρι σήμερα δεν έχουν αποκαλυφθεί, καθόσον γνωρίζουμε, κατάλοιπα μεσοβυζαντινού λουτρού στην Πάτρα. Θεωρούμε πιθανόν ότι το εν λόγω λουτρό θα μπορούσε να αναζητηθεί μέσα στην πόλη, ίσως κοντά στον μεσοβυζαντινό ναό του Αγίου Ανδρέα στην παραλία. Θα μπορούσε επίσης να αποτελεί πολύ παλαιότερο βαλανείο εν λειτουργία, όπως το γνωστό βαλανείο της υστερορωμαϊκής περιόδου στα Ψηλαλώνια, που συνέχισε να λειτουργεί ως τον 6ο αι. Επίσης στα νότια του ναού του Αγίου Ανδρέα αποκαλύφθηκε ένα μεγάλο ρωμαϊκό βαλανείο δίπλα στο αγίασμα που περιέγραψε με ακρίβεια ο Κυριακός Αγκωνίτης το 1436.

Στους μεσοβυζαντινούς πάντως χρόνους και στην Πελοπόννησο συνυπάρχουν ή μετεξελίσσονται βαλανεία, λουτρά, λούσματα, αγιάσματα. Διαθέτουμε σαφείς αρχαιολογικές μαρτυρίες για λουτρά στη Λακεδαίμονα, Κόρινθο και ενδείξεις για τη γυναικεία μονή της Αρείας. Στην Κόρινθο, επίσης, αποκαλύφθηκαν δύο λουτρά της μεσοβυζαντινής περιόδου, τα οποία δεν σώζονται σήμερα. Τέλος, μια σημαντική εικόνα μεσοβυζαντινού λουτρού δίνεται από το δημόσιο λουτρικό συγκρότημα στη Σπάρτη, το οποίο θεωρείται ότι εξυπηρετούσε τις ανάγκες των κατοίκων που ζούσαν έξω από τα τείχη. ✠